

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana mgr Macieja Stawiskiego nt. **Klasztor bernardynów toruńskich w XVIII wieku. Dzieje, ludzie i specyfika jednego z czołowych konwentów Prowincji Wielkopolskiej.**

Rozprawa doktorska mgr Macieja Stawiskiego nt. *Klasztor bernardynów toruńskich w XVIII wieku. Dzieje, ludzie i specyfika jednego z czołowych konwentów Prowincji Wielkopolskiej.* poświęcona została analizie funkcjonowania ważnego zgromadzenia zakonnego w Toruniu w realiach Rzeczypospolitej epoki wczesnonowożytnej. Podjęty przez Doktoranta problem wydaje się niezwykle ważny w kontekście badań kultury religijnej społeczeństwa staropolskiego i nie doczekał się jak dotąd tego rodzaju monograficznego ujęcia.

Przygotowana przez mgr Macieja Stawiskiego rozprawa stanowi studium rzetelne, poparte rozległą i wyczerpującą kwerendą źródłową. Doktorant wykonał solidną pracę przeprowadzając w przemyślny sposób badania w najważniejszych dla tematu jego dysertacji bibliotekach i archiwach polskich i zagranicznych. Kwerenda została przeprowadzona w zasobach: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Głównym Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, Archiwum Diecezji w Płocku, Archiwum Diecezji we Włocławku, Archiwum Diecezji w Pelplinie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, Archivio Generale Ordo Fratrum Minorum w Rzymie, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Państwowe w Toruniu, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Vilnius Univeristeto Biblioteka, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

Wybór archiwów i bibliotek, w których przeprowadzono kwerendy nie budzi wątpliwości. Należy podkreślić, że kwerenda przeprowadzona została w bardzo rzetelny i przemyślany sposób. Świadczy o tym m.in. skorzystanie z zasobów Archivio Generale Ordo Fratrum Minorum w Rzymie czy bardzo ważnego dla przeprowadzonej w pracy analizy Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie.

Wykorzystane w pracy źródła są niezwykle zróżnicowane, składają się na nie : kroniki klasztorne, akta prowincjalne, statuty prowincji, nekrologii, przywileje papieskie, korespondencja (m.in. biskupia, ale także Jana Kazimierza Rubinkowskiego, prowincji polskich braci mniejszych z Rzymem), rejestry jałmużny wydanej i przyjętej (m.in.: w Wilnie, Kownie, Piotrkowie, Tarnowie, Krystynopolu, Lwowie, Sokalu), księgi chrztów i małżeństw, akta sufraganów włocławskich i chełmińskich, akta nowicjatów, akta miasta Torunia (m.in.: korespondencja cechowa, kościelna, finansowa, inwentarz przedkasacyjny księgozbioru klasztoru bernardynów toruńskich), księgi święceń kapłańskich, zbiory dokumentów, akta i archiwa różnych klasztorów (m.in. w Łowiczu, Poznaniu, Kobylinie, Czerniakowie, Koźminie, Przasnyszu, Górcie Klasztornej, Kadynach, Lubawie, Zamartem), zachowane w rękopisie dzieła bernardynów toruńskich (m.in. w sylwie traktat o herezji Rafała Morowicza).

W pracy wykorzystano w sumie siedemnaście starodruków. Są to dzieła dotyczące historii klasztoru toruńskiego, modlitewniki (doktorant odnalazł rękopiśmienne wersje późniejszych druków), prace hagiograficzne (np. o Władysławie z Gielniowa), martyrologia, kazania pogrzebowe (K. Wieruszowskiego, R. Wróblewskiego). Skorzystano także z licznych wydawnictw źródłowych.

Rozprawa jest niezwykle obszerna całość pracy liczy 881 stron w tym aneksy obejmują 340 stron. Składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, spisu tabel i wykresów oraz aneksów.

We wstępie opisany został stan badań dotyczących zgromadzenia bernardynów toruńskich. Przedstawiono obszerną podstawę źródłową pracy. Scharakteryzowano cel pracy oraz jej strukturę, wreszcie założenia metodologiczne przyjęte przez Doktoranta.

Trzy pierwsze rozdziały poświęcone zostały historii rozwoju struktur zakonu Braci Mniejszych, których efektem było powstanie klasztoru w Toruniu. W rozdziale pierwszym nt. „Historia Zakonu Braci Mniejszych oraz nurtu obserwanckiego w zakonie. Obserwanci w Polsce, czyli bernardyni” opisano okoliczności ukształtowania się ruchu franciszkańskiego w Europie i w konsekwencji zakonu. Ukazano okoliczności powstania nurtu obserwanckiego wśród braci mniejszych oraz jego historię do końca XVIII w. W podrozdziale 1.4 opisano

pojawienie się ruchu obserwanckiego w Polsce i jego rozwój, aż po przemiany, do których doszło po rozbiorach na początku XIX w.

Rozdział drugi pt. „Historia Prowincji Wielkopolskiej Matki Boskiej Anielskiej Ojców Bernardynów i jej stan posiadania na szczytowym etapie rozwoju w XVIII w.” poświęcony został powstaniu i rozwojowi prowincji wielkopolskiej Braci Mniejszych. Doktorant podzielił go na pięć podrozdziałów. W pierwszym opisano historię prowincji od chwili jej powstania w 1628 r., aż do pierwszych dekad XIX w. W następnym scharakteryzowano stan posiadania prowincji, który opisano odwołując się do jej organizacji na dwie kustodie poznańską i warszawską. Stawiski ocenia jej wielkość łącznie na 39 klasztorów i 3 rezydencje, w okresie istnienia klasztoru w Toruniu. Przeprowadził również analizę ilościową składu osobowego placówek bernardyńskich w trzech zestawieniach tabelarycznych dla lat 1762, 1773 i 1803.

W kolejnym podrozdziale przedstawiona została organizacja nowicjatu i studiów zakonnych oraz specyfika kształcenia prowadzonego w szkołach bernardyńskich. Bardzo ciekawy jest podrozdział czwarty, w którym opisano strukturę bernardyńskiej społeczności klasztornej. Doktorant dla większej czytelności przedstawionego schematu zapisał go w formie tabeli (Tabela 5. Funkcje w obrębie prowincji wielkopolskiej zakonu bernardynów). Rozdział drugi zamyka opis organizacji władz prowincji, w którym zamieszczono m.in. listę prowincjałów i wikariuszy prowincjalny oraz kapituł z lat 1725-1821.

Rozdział trzeci poświęcony został dziejom klasztoru bernardyńskiego w Toruniu w XVIII w. W podrozdziale pierwszym opisano historię założenia klasztoru w średniowieczu i jego likwidację w konsekwencji rozwoju reformacji w Toruniu w XVI w., oraz próby jego rewindykacji w XVII w. W podrozdziale drugim przedstawione zostały stosunki wyznaniowe w Prusach Królewskich do 1724 r., ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Toruniu. Następnie opisano wydarzenia związane z tumultem toruńskim w 1724 r. i jego konsekwencje, a wśród nich przejście klasztoru bernardynów w Toruniu, w którym to akcie ważną rolę odegrał ówczesny prowincjał Serafin Gamalski. W kolejnych trzech podrozdziałach scharakteryzowano pierwsze lata funkcjonowania bernardyńskiej wspólnoty zakonnej w latach 1725-1736.

Trzy następne podrozdziały poświęcono okresowi przypadającemu na panowanie Augusta III i początki rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego, gdy podejmowane były m.in. ważne dla klasztoru inwestycje budowlane, ale także nie zachowała się pełna dokumentacja do historii bernardynów toruńskich.

Podrozdziały 11 i 12 poświęcone zostały okresowi przypadającemu na lata konfederacji barskiej oraz pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej i konsekwencji przejęcia miasta przez

Prusy, po drugim rozbiore. Rozdział trzeci zamyka podsumowanie historii klasztoru w opisywanym okresie.

Rozdział czwarty poświęcony został analizie funkcjonowania społeczności zakonnej w klasztorze toruńskim i studium karier w wybranych grupach zakonników. W pierwszym podrozdziale przeanalizowano strukturę wspólnoty zakonnej korzystając z dostępnych spisów obsady klasztoru z lata 1762, 1773 i 1797, wykorzystano także późne spisy z 1803 r. i 1817 r. Informacje zawarte w spisach przedstawione zostały za pomocą tabel, w których wymieniono wszystkich mieszkańców klasztoru z imienia i nazwiska oraz pełnionej w tej społeczności funkcji bądź roli.

Kolejne podrozdziały poświęcone zostały analizie zmian jakie zachodziły w społeczności klasztoru toruńskiego, pochodzeniu społecznemu bernardynów i miejsc z których przybyli do zgromadzenia, a co za tym idzie ich ewentualnego pochodzenia etnicznego. Doktorant podjął również próbę ustalenia „przedklasztornego” wykształcenia zakonników oraz ich pochodzenia w kontekście pobytu w nowicjacie.

Dużo miejsca poświęcono problematyce związanej z karierą zakonną. W podrozdziale ósmym opisane zostały tytuły jakimi posługiwali się zasłużeni bernardyni toruńscy, co ukazane zostało za pomocą kilku tabel. Natomiast w podrozdziale dziewiątym Doktorant zaproponował cztery modele kariery bernardyna toruńskiego. Pierwszy to model kariery kaznodziejskiej, drugi organizatorsko-spowiedniczej, trzeci naukowej i ostatni typ kariery mieszanej. Następnie w tabelach przyporządkował swoją typologię do karier wszystkich zakonników w klasztorze w XVIII w., gwardianów, wikariuszy, kaznodziejów zwyczajnych i niemieckich, lektorów filozofii, lektorów teologii spekulatywnej, lektorów teologii moralnej. W podrozdziale dziesiątym przeprowadzone zostało zestawienie imion zakonnych noszonych przez członków zgromadzenia.

Podrozdział jedenasty poświęcony został aktywności intelektualnej bernardynów toruńskich. Doktorant w pierwszym zdaniu stwierdził, że „Dorobek intelektualny toruńskich bernardynów nie jest zbyt bogaty.”, niewątpliwie na tle aktywności np.: jezuitów lub pijarów w XVIII w. można zgodzić się z tą tezą bez zastrzeżeń. Zabrakło niestety próby zdefiniowania co Doktorant rozumie przez aktywność intelektualną, ponieważ skupił się raczej na aktywności wydawniczej lub archiwalnej zakonników. Jednak i tak potraktowany temat wymaga dopracowania, bowiem nie wymieniono przynajmniej dwóch ważnych autorów związanych z

klasztorem toruńskim tj. Pawła Babeckiego¹ i Kacpra Wróblewskiego². Pierwszy był autorem kazania pogrzebowego dedykowanego kasztelanowi nakielskiemu Maciejowi Krzyckiemu i o czym wspomina Stawiski, gwardianem toruńskim w latach 1741-1747. Drugi był m.in. lektorem teologii w Toruniu i autorem aż czterech publikacji w tym kazań pogrzebowych i okazjonalnych³. Z klasztorem toruńskim związany był również Ludwik Dziębiński autor kazania pogrzebowego dedykowanego wojewodzie poznańskiemu Władysławowi Radomickiemu⁴. Uzupełnienia wymaga także opis dorobku bernardynów toruńskich wymienionych w podrozdziale. Mateusz Roźnerski wydał bowiem nie jedno dzieło poświęcone Władysławowi z Gielniowa, ale jeszcze drugie w 1747 r.⁵ Nie podano również wszystkich publikacji Mariana Thena (lub Theena), który wydał drukiem drugie dzieło zatytułowane „Isagoge ad solidam et expeditam ex omnibus suis locistheologandi facultatem [...]”⁶.

W krótkim podrozdziale dwunastym ogólnie przedstawiono sytuację braci laików w klasztorze. Natomiast w trzynastym scharakteryzowano wspólnotę toruńską, jako kuźnię kadr aspirujących do najwyższych urzędów w prowincji. Rozdział czwarty zamyka półstronicowy podrozdział zatytułowany „Bernardyni i dominikanie toruńscy. Porównanie.”

Rozdział piąty poświęcony został szeroko rozumianej działalności duszpasterskiej braci mniejszych w Toruniu. Doktorant podkreśla w pierwszym podrozdziale „Duszpasterstwo jako

¹ P. Babecki, Złote żniwo z nieśmiertelnej sławy i pochwał krescencyji z dojrzałego w cnotach i heroicznym dziełach życia Macieja Krzyckiego kasztelana nakielskiego na rodowitym prześwieconym domu polu zebrane [...] przy funeralnym akcie 1738, Poznań [b.d.w.].

² G. Wróblewski, Report publiczny do portu żeglującego Łodzi przy którym pełen nadziei i niewymownych pociech, za łagodnym Fawoniusza duktem stanął. Z fortunnym na z bogacenie osierociałej Ojczyzny sukcesse z wspaniałą prześwieconej Prozapii preeminencją, z wysoką, i poważną, zacnych, i znacznych godności honoracją dziedzic cnoty ś.p. J.W. Pan Franciszek Poniński, stolnik poznański, starosta kopanicki, protektor najosobliwszy kustodialnego konwentu poznańskiego, WW. OO. Bernardynów, prowincyi wielkopolskiej, przy solennym funebralnego aktu depozycie uczyniony, na ulżenie w rozkwilonych, i nieutulonych żalach, J.W. JMci Pani Ludwice z Domiechowskich Poniński, stolnikowej poznańskiej, starościny kopanieckiej najlaskawszej Protektorce i Dobrodziejce [...] podany, Poznań 1741; idem, Pański orator czyli mówca ubóstwiony z tryumfalnym aplauzem z aplaudującym tryumfem przy pierwszym punkcie Niepokalanego poczęcia, punkt honoru matki swojej bez ustanku ogłaszający [...] w kościele ww. oo. bernardynów toruńskich publicznie przy licznej frekwencyi godnego i poważnego audytora świata polskiemu rewendowany, [b.m.w.] 1744; idem, Oryginalna niewinność czyli początek na ziemi nieskończonych pochwał w Niebie bezustannie głośno brzmiących okrzyków przy oktawie solennej bez konkluzji panującą Pani Słowa Swego, Panna Nieśmiertelnej Sławy, Matka Wielebnego Słowa, Niepokalanie Poczęta Najświętsza Maria w kościele toruńskim ww. oo. Bernardynów z ambony publicznej [...] zacnemu znacnemu i szlachetnemu prezentowana a teraz na łaskawe ręce W. JMci Ks. Andrzeja Moraczewskiego proboszcza łaźnińskiego i bierzgłowskiego złożona, Toruń 1746.

³ K. Grudziński, Wróblewski Gaspar h. Lis, w: Słownik polskich pisarzy franciszkańskich, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 534-535.

⁴ L. Dziębiński, Elekcja w Polsce [...] śp. Władysława Radomickiego wojewody poznańskiego [...] ogłoszona. Pozań 1738.

⁵ M. Roźnerski, Patronus Regni cum sancta conclusione Beatus Ladislaus de Gielniów Ordinis Seraphici Regularis Observantiae Patrum Bernardinorum coram Iudice Apostolico in causa beatificationis et canonizationis suae Delegato [...] Warszawa 1747.

⁶ M. Theen, Isagoge ad solidam et expeditam ex omnibus suis locistheologandi facultatem [...] in gratiam tyronum theologiae colecta [...], Warszawa 1783.

kluczowy aspekt działalności bernardynów”, że „duszpasterstwo było rdzeniem aktywności zakonu”. Wydaje się, że wszystkie najważniejsze elementy działalności duszpasterskiej bernardynów toruńskich zostały wymienione, choć można mieć wątpliwości czy we właściwych proporcjach. Najwięcej uwagi poświęcono działalności bractw religijnych tj. Bractwu św. Anny, Bractwu Serca Jezusowego i Dobrej Śmierci oraz Bractwu Jana Nepomucena. W rozdziale przeanalizowano również funkcjonowanie tercjarstwa bernardyńskiego oraz opisano grupę syndyków klasztoru, wreszcie pomoc duszpasterską w parafiach. Obraz działalności duszpasterskiej uzupełniają informacje o pieśniach religijnych promowanych przez bernardynów, ale także ich wsparciu dla benedyktynek toruńskich oraz kapelanach dworu w Ruskach.

Wątpliwości budzi bardzo mało informacji na temat roli spowiedzi i kaznodziejstwa w posłudze duszpasterskiej bernardynów toruńskich. Podrozdział poświęcony spowiedzi to właściwie jeden akapit i nie został on powiązany z informacjami na temat spowiedników pracujących w klasztorze z wyjątkiem Romana Wróblewskiego. Podobnie bardzo ogólnie opisane zostało znaczenie kaznodziejstwa, które można przedstawić choćby w związku z dorobkiem wydawniczym bernardynów toruńskich, informacjami na temat liturgii sprawowanej przez zakonników lub uroczystości żałobnych i pogrzebowych. Bardzo ogólne wnioski sformułowano wobec kwestii pochówków szlacheckich w odniesieniu do ich kontekstu społeczno-kulturowego czy relacji zgromadzenia z lokalnymi urzędnikami i ich rodzinami. Nie wykorzystano do tego celu opisu pogrzebu Jakuba Milewskiego, który jak wynika z lakonicznej informacji zyskał typowo sarmacką oprawę opisaną w rękopiśmiennych materiałach archiwalnych. Bardzo mało miejsca poświęcono misjom ludowym.

Rozdział szósty poświęcony został ukazaniu inspiracji artystycznych i kulturowych, które wpłynęły na wyposażenie kościoła i biblioteki klasztornej. W konsekwencji rozdział dzieli się na dwie części, które mogłyby stanowić dwa osobne rozdziały z uwagi na odmienną tematykę, jaka jest w nich poruszana.

Podrozdziały 6.1 zgodnie z tytułem poświęcony został opisowi wyposażenia wnętrza kościoła Najświętszej Marii Panny w Toruniu, które ufundowano po objęciu go przez bernardynów. Scharakteryzowano ołtarz główny, ołtarze boczne oraz inne elementy wyposażenia wnętrza m.in.: portrety świętych franciszkańskich, ławki i stalle zakonne, konfesjonały, łuk tęczyowy i baldachim nad ołtarzem głównym. Opisano również program ideowy związany z wyposażeniem wnętrza. Warto uzupełnić przeprowadzoną analizę o ustalenia dotyczące architektury i wyposażenia innych kościołów bernardyńskich w Rzeczypospolitej i sięgnąć np.: do publikacji Jana Ostrowskiego lub pod jego redakcją

(„Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”, t. 1-23, Kraków 1993-2015) i Andrzeja Betleja.

Podrozdział 6.2 poświęcony został bibliotece, zawsze niezwykle ważnej dla funkcjonowania klasztoru, zwłaszcza takiego, w którym nauczano. W pierwszym podrozdziale krótko opisano specyfiką bibliotek bernardyńskich znajdujących się w klasztorach tej samej prowincji. Następnie przedstawiono historię biblioteki zgromadzenia toruńskiego. Zawartość biblioteki opisano korzystając z typologii Wiesławy Kwiatkowskiej, która podjęła próbę zrekonstruowania zawartości biblioteki franciszkanów toruńskich przed pierwszą kasatą klasztoru. W konsekwencji Doktorant wyodrębnił osiemnaście podrozdziałów, w których opisał dzieła z zakresu m.in.: teologii, filozofii, retoryki, historii, prawa, matematyki i przyrodoznawstwa itd. W każdym z podrozdziałów starannie scharakteryzował zawartość działu oraz jego specyfikę merytoryczną.

Pracę zamyka rozdział siódmy nt.: „Gospodarka i życie codzienne klasztoru”. Rozdział podzielono na trzy podrozdziały analityczne 7.1 Gospodarka finansowa klasztoru; 7.2 Klasztor jako organizm ekonomiczny; 7.3 Życie codzienne bernardynów toruńskich oraz 7.4 Podsumowanie.

W podrozdziale poświęconym finansom opisano źródła dochodu wspólnoty bernardyńskiej tak finansowe, jak i niepieniężne. Przedstawiono także rodzaje wydatków bernardyńskich. W podrozdziale drugim opisano własną działalność gospodarczą zakonników, jurydyki bernardynów toruńskich oraz przywileje z jakich korzystało zgromadzenie. W części poświęconej życiu codziennemu opisano pokarmy i napoje zakonników, ich przedmioty codziennego użytku, warunki życia w klasztorze oraz zdrowie i higienę bernardynów.

W zakończeniu podsumowano najważniejsze wnioski płynące z przeprowadzonej analizy i zebranych ustaleń źródłowych.

Całość pracy wieńczą bardzo obszerne aneksy, stanowiące bez wątpienia bardzo cenną część dysertacji Macieja Stawiskiego. Jest ich w sumie dziewięć. Pierwszy zawiera spis bernardynów toruńskich z podziałem na pełnione funkcje i role w klasztorze. Kolejne wymieniają: gwardianów i przełożonych toruńskich; wikariuszy toruńskich; kaznodziejów zwyczajnych; kaznodziejów niemieckich; kaznodziejów świątecznych, parafialnych i monialnych, lektorów filozofii, teologii spekulatywnej i moralnej; spowiedników, profesorów szkoły, członków definitorium prowincji i pozostałych ojców; braci laików.

Konieczne jest wspomnienie o elementach wymagających korekty lub uzupełnienia, o których nie pisano wcześniej. Trzeba zwrócić uwagę na potknięcia w Bibliografii. Pojawiły się

tam błędy w imionach i nazwiskach np.: Jacek Srogosz zamiast Tadeusz, Żydek Sylwia zamiast Zydek, błędnie zapisano niektóre tytuły prac zbiorowych⁷.

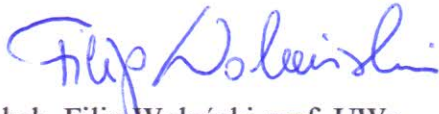
Nie wykorzystano w pracy kilku ważnych opracowań. Zabrakło np.: studium „Zakony męskie w Polsce w 1772 r.” wydanego w Lublinie w 1972 r. pod redakcją Lubomira Bieńkowskiego, Jerzego Kłoczowskiego i Zygmunta Sułowskiego, w którym znalazły się ważne artykuły na temat sytuacji zakonów w Rzeczypospolitej tuż przed pierwszym rozbiorem w tym bardzo ważny tekst na temat ankiety zakonnej nuncjusz Giuseppe Garampiego z 1773 r. W pracy nie wykorzystano również czterotomowego „Słownika Polskich Teologów Katolickich” pod redakcją Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego.

Powtarzają się w tekście literówki, zdarzają się błędy interpunkcyjne, podobne potknięcia można znaleźć w przypisach. W przypadku strony językowej pracy należy wspomnieć o konieczności dopracowania stosowanej terminologii i zdarzających się uogólnień sądów oraz ich powtórzeń.

Chciałbym jednak podkreślić, że mimo uwag krytycznych, dysertacja mgr Macieja Stawiskiego stanowi przykład pracy napisanej w sposób przemyślany i konsekwentny z wykorzystaniem bardzo dużej wiedzy źródłoznawczej. Jest to praca oryginalna, której ustalenia wypełniają lukę badawczą.

Konkludując chciałbym podkreślić wysoką wartość dysertacji Pana mgr. Macieja Stawiskiego. Przedstawiona praca spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim w myśl ustawy, w związku z czym stawiam wniosek o dopuszczenie jej do dalszego postępowania w przewodzie doktorskim.

Wrocław 27.07.2025 r.

dr hab. Filip Wolański prof. UW

⁷ F. Wolański, Bernardyni w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVIII w. w świetle piśmiennictwa staropolskiego, w: Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII w. W 300. rocznicę konwencji w Altranstädt, red. L. Harc, G. Wąs, (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia ; 178), Wrocław 2009, s. 383-389.